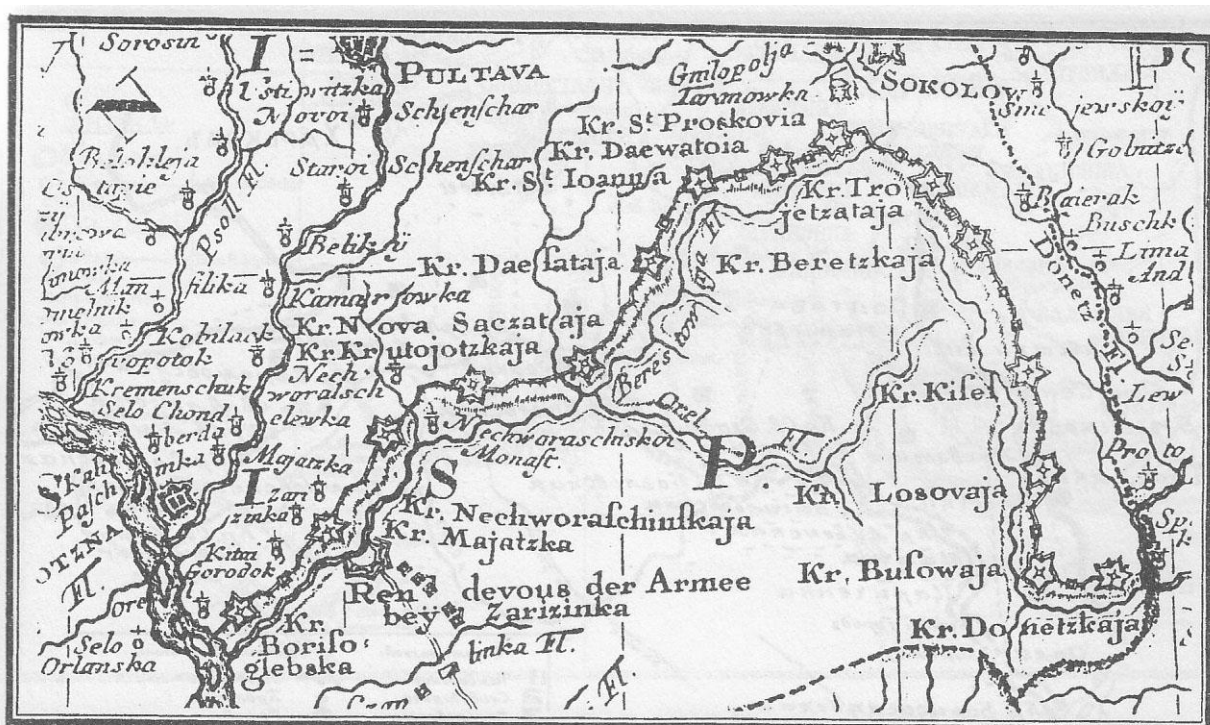

Харлан О. Стара (Українська) укріплена лінія: дослідження останніх років // Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2012 рік. – Дніпропетровськ, 2011. - С. 173-176;

1742 р. - на основі 17 фортець та 49 редутів утворено Стару, або Українську лінію (270 років події);

Стара (або Українська) укріплена лінія. Дослідження останніх років.

Українська лінія. (Карта 1736 р.).

Заселення і освоєння південних районів України наприкінці XVII–XVIII ст.ст. примусило російський уряд приймати заходи з гарантування безпеки південних окраїн від набігів кримчаків та ногайців, а також контролю за діями запорожців. Постійно відбувалися спроби втілити ідею побудування лінії укріплень, яка б припинила вторгнення з Півдня, проходячи через територію Запорожжя.

На поч. XVIII ст. частішали набіги татар, до того ж Росія готувалася до нової війни з Туреччиною, тому російський уряд розпочинає будівництво оборонної лінії між Дніпром і Сіверським Дінцем – Української лінії.

В документах про лінію вперше йдеться 15 січня 1731 року. На протязі цього року було збудовано 120 верст лінії з 10 фортецями: Донецькою, бузовою, Кисіль, Лузовою, Берецькою, Троїцькою, Парасковії, Орловською (пізня назва), Іоанна і Белівською (пізня назва). Однак ні лінія, ні фортеці з редутиами не мали ще належного вигляду. Будівництво велося по 1742 рік. За

ці роки для завершення і полагодження лінії, облаштування слобод було вислано 120760 чоловік (в середньому більше 12 тис. чол. щорічно).

Українська лінія пролягала вздовж території Полтавського та Харківського полків на кордоні з Запорозжям на протязі 285 верст. Починаючись від берегу Дніпра (при впадінні річки Орелі) вона тягнулася вздовж Орелі її притоки Берестової, Береки – притоки Сіверського Дінця. Річки прикривали укріплення на її значній довжині. Її місце розташування визначили існуючі тоді лінії та фортеці: Бахмутська, Торська і Ізюмська фортеці, залишки Торської укріпленої лінії.

Суцільний високий вал з глибоким ровом (реданного обрису, в окремих місцях редани замінювалися люнетами) пролягав у рівнинній місцевості, часто використовувався перепад рельєфу поруч з річкою (високий правий берег), в болотянистих і лісистих місцях валу і рову не будували (таких місць було небагато).

У місцях найзначніших для татар дороги та перелази, було закладено редути і фельдшанці, в гаях закладалися засіки, по всій лінії було налагоджено комунікації та мости, поза лінією існували спеціальні будки і маяки.

Фортеці являли собою чотирикутні бастіони, за винятком Борисоглібської і Лівенської (вони мали форму п'ятикутну). Іноді, на фронтах, звернених до зовнішнього боку лінії влаштовувалися допоміжні кутові укріплення – рavelіни. З зовнішнього боку фортеці і редути були посилені палісадом, влаштованим на дні рову. В середині фортець містилися: лазарет, казарми, порохових льох, склад і колодязь, до головних воріт через рів вів міст. Всього на лінії було споруджено 17 фортець і 49 редутив. Більшість фортець одержали назву від ландміліційських полків розміщених в поселеннях при фортецях.

В 1770 році Українська лінія втрачає значення після будівництва так званої Дніпровської лінії, що пролягала значно південніше, по кордону визначеному Білгородським миром. Фортеці поступово занепадали, або перетворювалися в слободи.

Тема Української укріпленої лінії вивчалася багатьма дослідниками, серед них такі відомі діячі як Ф.Ф. Ласковський, А.О. Скальковський, Д.І. Багалій та інш. Серед сучасних вчених, хто присвятив вивченню фортифікаційних особливостей вказаного комплексу окремі монографії, слід згадати Г. Заїку та В. Пірко. Нажаль відрізок лінії, розташований на території Дніпропетровщини, досліджений не достатньо і у зазначених авторів майже не представлений (принаймні сучасний стан), акценти зроблено на залишки, що розташовані на території Полтавської і Харківської областей.

Експедиції останніх років по Дніпропетровщині, метою яких було виявлення нових та дослідження залишків відомих старовинних будівництв (натурні дослідження), а також вивчення літературних та архівних джерел, дали можливість зібрати дані про загальний стан фортифікації залишків Української лінії на теренах області.

Як виявилось матеріалів про збережені залишки Лінії не досить багато. Це перш за все картографічні матеріали сер. ХІХ-поч. ХХ ст.ст., обмежена кількість публікацій доволі поверхневого рівню і нечисленні звіти та довідки пам'яткоохоронних установ, які недосяжні для широкого читача.

В відомій довідниковій праці «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР» 1985 року видання, у т.2, де представлено пам'ятки Дніпропетровської області, розміщено один абзац про залишки Української лінії в с. Рудка (загальна інформація) Царичанського району і лише коротеньке речення: «поблизу с. Рудка збереглося близько 800 м валу з бастіоном» присвячено самій пам'ятці, ось і все. Також вказано – охор. №1085.

Іноді в документації з'являється пам'ятка під назвою «Вал Української укріпленої лінії. ХVІІІ ст.», що розташована на о. Старуха (Мийка) поблизу Ігреньського півострова в межах сучасного м. Дніпропетровська. На справді, це залишки валу Усть-Самарського ретраншементу.

Тож, як бачимо інформації про стан земляних залишків обмаль. Тому, потреба новітніх вивчень і пошуків не викликає сумніву. В квітні – травні 2003 року співробітниками Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей та Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького було здійснено розвідку пам'ятки на всьому її протязі в межах області. Експедиція мала за мету пройти вздовж Лінії, обстежити збережені та втрачені ділянки і вточнити конфігурацію розміщення укріплень. Нажаль, пошуки Борисоглібської та Царичанської фортець не проводився, оскільки під час розвідки дані території було затоплено повінню.

Результатом розвідки стало виявлення зниклих та існуючих ділянок Лінії з валом та ровом реданного начертання, виявлення 12 редутів та 29 реданів та 2 люнетів. Це в свою чергу дало можливість зробити прорис невідомих раніше ділянок, напрямок розміщення як окремих їх частин так і загальних на теренах області.

Також було зазначено, що в межах великих поселень Лінія припинила своє існування внаслідок антропогенного впливу.

З того ж часу було влаштовано кілька розвідок археологами Дніпропетровського університету. Досліджувалися ділянки поблизу с. Рудки на теренах колишньої Лівенської фортеці (Полтавська область).

У 2011 році автором було досліджено територію, де за архівними джерелами колись розташовувалася перша від Дніпра фортеця – Борисоглібська, побудована при р. Очеп.

Було віднайдено план фортеці й поселення поблизу неї (розташовувалось на північний захід від укріплення). За допомогою співставлення картографії ХІХ-ХХ ст. ст. точно було встановлено ділянку розташування п'ятикутної фортеці, яка знаходилася на північний схід від сучасного поселення Молодіжне Царичанського району Дніпропетровської області. Натурні дослідження показали, що на території фортеці зараз знаходиться садова ділянка, дерева посаджено як на території колишньої фортеці, так і за її межами. Візуально не було виявлено залишків валів і ровів. Більш за все їх було зневільовано у 1960-х роках, перед посадкою дерев. Тепер дана територія становить інтерес лише для археологічного вивчення. Також дуже цікавою є територія колишнього поселення, що простягалася вздовж невеличкої річечки поза укріпленнями.

Між Дніпром і Борисоглібською фортецею знаходилися два редуту Христовий при Дніпрі і Борисоглібський при Орелі, їх залишки поглинуло сучасне поселення Радянське Полтавської області.

Тож як бачимо, Радянська доба стала принципово новим періодом існування багатьох пам'яток старовини. Їх у більшості знищено. Чомусь саме в Дніпропетровській області до давніх споруд ставилися з максимальною жорстокістю. Наприклад у сусідній Полтавській області, неподалік від межі з Дніпропетровщиною вціліли й залишки Лінії, стара дерев'яна церква в Орлику та багато інших цікавих об'єктів. Тоді ж як на Дніпропетровщині з 1930 по 1970-і рр. вщент зруйновано велика кількість унікальних пам'яток архітектури і історії.

Борисоглібська фортеця лишилася лише на мапах 1950-х років, жорстокі нащадки прибрали з очей і з пам'яті цікаву фортифікаційну споруду. Чи була потреба? Хто знає, чим заважала численна кількість давніх фортифікацій Дніпропетровщини радянським господарям? У чому провина Борисоглібської та Старо-Кодацької фортець, Усть-Самарського, Кам'янського (в межах колишньої Лоц-Кам'янки), Біркутського і Ненаситецького ретраншементів? Хто допоможе відповісти на це питання?

Олександр Харлан

Література: Ласковський Ф. Матеріали для історії інженерного мистецтва в Росії. – СПб, 1865. Ч. 3;

(Филарет) Гумелевский. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков, 1858. Ч. 5;

Падалка Л. Прошлое Полтавской территории: исследования и материалы. – Полтава, 1914;

Кабузан В.М. Заселение Новороссии в XVIII– первой половине XIX в. – М., 1976;

Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – К., 1990-1991. – Т.1-3;

Заїка Г. Українськ лінія. – Київ-Полтава, 2001;

Мицик Ю. Царичанка козацька. – К., 2004;

Пірко В. Оборонні споруди в межиріччі Дніпра і Сіверського Дінця (друга половина XVII–XVIII ст.) – Донецьк, 2007.

Рутковська О.В. Звіт про розвідку Української Укріпленої Лінії, що була проведена в 2003 році на території Царичанського району (рукопис). – Дніпропетровськ: Дніпропетровський обласний центр з охорони історико-культурних цінностей, 2008.